

Куліков В. О.

*кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ДОХОДИ І ВИТРАТИ РОБІТНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ТА ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Проаналізовано структуру доходів і витрат робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії у 1885–1914 р. Зроблено висновок, що навіть при умові повної зайнятості, середнього заробітку некваліфікованого робітника вистачало на самого робітника, але було замало для покриття витрат його сім'ї. Подолати дефіцит сімейного бюджету можна було тільки заробітками інших членів сім'ї. Видатки на фіксовані потреби поглинали левову частку доходу робітників. Мала частка змінних видатків означає, що робітники мали обмежені можливості витратити на культурні розваги, освіту, а також заощаджувати гроші.

Ключові слова: бюджети робітників, економічна нерівність, Катеринославська губернія, Донбас, індустріалізація.

Динаміка й диференціація номінальної заробітної плати робітників металургійної і вугільної промисловості Донецького та Придніпровського районів в імперську добу неодноразово була об'єктом спеціальних студій [1; 2; 3; 4]. Значно менше уваги приділяли дослідники вивченню реальної заробітної плати та бюджетів робітників. Дана стаття досліджує дохід і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії у 1885–1914 рр. На основі масових статистичних даних про зарплати і штрафи робітників вивчено розміри і структуру бюджетів трударів важкої промисловості Катеринославщини наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.

Структура доходів

На зламі ХІХ–ХХ ст. доходи робітників Катеринославської губернії мали складну структуру. Основу доходу становила заробітна плата, приплати натурою (житло або харчування надане підприємством), а також приробіток за понаднормову роботу. Дані, зібрані фабричними інспекторами по Катеринославській губернії, показують, що на початку ХХ ст. понад 99% заробітку віддавалось робітникам обробної промисловості готівкою. За харчі, видані робітникам у фабричних крамницях та крамницях споживчих товариств, підприємства утримували не більше 0,7% доходу, причому ця

частка з кожним роком зменшувалась: від 1,3% у 1901 р. до 0,2% у 1914 р. [5].

У шахтарських поселеннях приплати натурою грали більшу роль, порівняно із заводськими містами. Розрахунковий табель зарплати чорноробів за травень 1892 р., які працювали на поверхні при Рутченковській копальні, показує, що 40% заробітку було видано продуктами, жетонами для рудникової крамниці, та сплачено за доставку води. Третина робітників готівкою отримала менше 50% заробленого. Чим більше заробляв робітник, тим меншу частину заробітку він отримував у вигляді приплат натурою [6].

Довгий робочий день практично не дозволяв робочому займатися будь-якою додатковою діяльністю, що приносила дохід. Стратегії робітника по збільшенню свого доходу були, як правило, пов'язані з роботою на основному підприємстві. Робітники максимально багато працювали при відрядній оплаті і охоче йшли на понаднормові работ. Преміальні виплати робітникам промислових підприємств в імперську добу були рідкісним явищем [7, 324]. Такі доходи були ситуативними і суттєвої ролі у поповненні бюджету робітника не відігравали [8, 123]. Деякі сім'ї робітників отримували дохід від підсобних господарств, а також від здачі частину приміщення квартирантам [7, 325].

Зарплата

Робітники металургійних та металообробних підприємств, порівняно із робітниками інших промислових галузей, мали високі номінальні зарплати. За даними обстеження фабричною інспекцією промислових підприємств 1893 р., середній місячний заробіток робітника машинобудівних підприємств становив 25 руб., чавуноливарних – 27 руб., сталеливарних – 44 руб. У цей же час середній заробіток робітника обробної промисловості становив 16 руб. [10, 466]. У період 1910–1914 рр. середня місячна заробітна плата робітників металообробної промисловості в Росії становила – 34 руб., у той час як у середньому в обробній промисловості – 21 руб. [5].

Норми оплати робітників вугільної промисловості були трохи нижчими, оскільки кваліфікаційні вимоги до них були нижчими, ніж до металургів та

слюсарів. Обстеження 1886 р. земством вугільних підприємств Слов'яносербського повіту показало, що середня зарплата робітників усіх категорій становила 25,3 руб. [11, 318–329]. На початку ХХ ст. зарплати робітників вугільної промисловості Донбасу коливались від 22 руб. на місяць у вантажників, сортувальників та чорноробів й до 36 руб. у вибійників [2, 153].

Норми оплати робітників варіювались також у рамках однієї професійної категорії. Розмах коливань зарплати був помітно вищим у спеціальностях, що вимагали робітників високої кваліфікації. Якщо денна заробітна плата робітників Юзівського заводу невисокої кваліфікації 1888 р. коливалась від 0,8 до 1,0 руб. на день, то зарплата майстрів — від 1,5 до 4 руб. [12, 16]. 1913 р. на Юзівському заводі оплата за відрядні роботи коливалась у межах від 20 до 150 руб. на місяць залежно від кваліфікації робітника. Помісячна заробітна плата коливалась від 15 до 60 руб., а поденна оплата — від 60 к. до 2,5 руб. [13, 210].

Фабричний інспектор Катеринославської губернії Серафим Аксьонов наводить дані по губернії за 1899/1900 р.: плата робітників металургійної та металообробної промисловості коливалась від 1,4 руб. у молодих й до 2,3 руб. на день у досвідчених робітників. Кваліфіковані ливарники, модельники й токарі заробляли до 120 руб. на місяць [14, 137].

Навіть у вугільній промисловості, де вимоги до кваліфікації робочих були не такі високі, як у металургії, спостерігалась висока різниця в оплаті різних категорій робітників, а також всередині категорій. Перш за все значно різнилась оплата робітників, які працювали під землею та на поверхні. Якщо наприкінці ХІХ ст. чорнороби на поверхні отримували близько 80 к. на день, то допоміжні робітники під землею — 1 руб., а вибійники — 1,6 руб. [15, 16].

Утримання та інші видатки

Штрафи та інші відрахування з зарплати знижували дохід робітника. До середини 1880-х років штрафи не були упорядковані й промисловці штрафували робітників на власний розсуд. Закон «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. упорядкував принципи стягнення штрафів. Робітники могли бути оштрафовані за неякісну роботу, прогули та порушення дисципліни. Стягування штрафів регулювалось 146 статтею Статуту про промисловість, згідно якої порушення порядку розподілялися на вісім категорій: 1) несвоєчасна явка на роботу або незгоджена відлучка; 2) недотримання у виробничих приміщеннях встановлених правил обережності при поводженні з вогнем; 3) недотримання у виробничих приміщеннях чистоти й охайності;

4) порушення тиші при роботах шумом, криком, лайкою, сварками або бійкою; 5) непослух; 6) прихід на роботу нетверезим; 7) гра в азартні ігри на гроші; і 8) недотримання правил внутрішнього розпорядку [16, 45].

Промисловий статут встановлював максимальний розмір штрафів, які могли стягуватись з робітника: загальна сукупність штрафів не повинна була перевищувати однієї третини заробітку робітника [16, 45]. Статистика, зібрана фабричними інспекторами показує, що штрафи становили лише незначну частину зарплати робітників. За 1901–1914 р. робітники Катеринославської губернії виплатили 97 тис. руб. штрафів або 0,1% отриманої зарплати (113 млн. руб.). У середньому на 100 руб. зарплати стягувалось 9 к. штрафів, причому їх розмір та сума щороку знижувались. Якщо в 1901 р. на 100 руб. зарплати робітника в середньому припадало 15 к. штрафів, то у 1914 р. цей показник знизився вдвічі, до 7 к. Середня сума штрафу у 1901 р. становила 49 к., у 1914 р. 29 к. [5].

Штрафи робітників складали капітал, який міг бути використаний тільки для потреб самих робітників. Таким чином, штрафування робітників по-суті було перекладанням коштів із кишені робітника-порушника дисципліни у кишеню робітника, який потребував матеріальної допомоги. У 1913 р. штрафний капітал (11300 руб.), зібраний з робітників-порушників заводів і фабрик Катеринославської губернії був виплачений на наступні витрати: лікарняні — 76%, на поховання 15%, вагітним — 1%, покаліченим та погорільцям — по піввідсотка, решта 7% пішли на інші витрати [17, 238–239].

Підприємці вдавались до штрафування робітників для виховання капіталістичної дисципліни праці. Робітники штрафувались не для того, щоб компенсувати підприємцям збитки, а виступали інструментом покарання. Хоча розміри штрафів були відносно невеликими, для робітників, які звикли рахувати кожен копійчину, виплата штрафу навіть у декілька десятків копійок могла бути відчутною. Тому часто штрафи ставали причиною скарг і навіть страйків, особливо у таких небезперечних випадках, як-то «порушення тиші», або «непослух» [8, 147].

Закон 1886 р. (ст. 102 Статуту про промисловість) забороняв стягувати з робітників плату за 1) медичну допомогу, 2) за освітлення майстерень, 3) за користування заводськими інструментами та обладнанням [16, 24]. Очевидно, до прийняття закону прецеденти стягування плати з робітників з таких нагод траплялись.

Робітники також робили пожертви на соціальні будівництва церков, допомагали своїм товаришам,

що потрапили у скрутне матеріальне становище [18, 769]. Багато робітників з селян відправляли частину зарплати на батьківщину в село. Навіть якщо вони не мали родини, все одно вони мали сплачувати податки. У більшості випадків вони нічого не отримували взамін окрім сподівання мати можливість прогудуватись у випадку втрати роботи.

Частину доходу робітник міг витратити на хабарі представникам нижчої ланки адміністрації щоб отримати легшу і краще оплачувану роботу [3, 65]. Про це є поодинокі згадки сучасників, а також такі практики знайшли відображення у робітничому фольклорі:

Ты получку получай,

Штейгеров не забывай:

Рубль на сотку, два — на водку,

Три с полтиною на чай [19, 173].

Гірничий інженер Олександр Фенін у своїх спогадах писав, що до корупції здебільшого були схильні управлінці нижчої ланки, які були вихідцями із робітничого середовища: «безпосередньо слідом за отриманням влади слідували розкрадання і побори — нижча братія піддавалася безжальній експлуатації, коли кращі місця віддавались близьким родичам, а стороннім тільки за хабарі». О. Фенін згадує випадок, очевидцем якого він у середині 1890-х років був на копальні Іловайських у Макіївці: «Я був призначений завідувачем крупної шахти “Сергій” після управління нею безграмотним “самородком” Панкратом Коваленком, колишнім шахтним десятником. Це був типовий мужик-кулак, що до того часу сильно розжирів. Уся “адміністрація” шахти складалася з його родичів і кумів. Шахтарі акуратно платили за кращі робочі місця. Сам Панкрат так зледащів, що в шахту ніколи не спускався. Щоб уберегтись від несподіваної появи начальства, він спеціально поставив сигнальника. Дізнавшись, що “їдуть”, Панкрат натирив собі обличчя і руки вугіллям і чекав з лампою в руках у шахти — западаливий завідувач тільки-но “виліз” із шахти» [20, 55].

Бюджет робітника

Наскільки було достатньо доходу, який отримував робітник металургійної та вугільної промисловості наприкінці XIX — на поч. XX ст.? Масового обстеження бюджетів робітників Катеринославської губернії в імперську добу не проводилось, але у розпорядженні дослідника є результати вибіркового регіонального дослідження за різні роки [21]. Ці дані дозволяють скласти приблизні уявлення про співвідношення доходів і витрат робітників.

У середині 1880-х років Катеринославське земство провело дослідження бюджетів робітників вугільної промисловості Бахмутського повіту. Його

результати показали, що середня місячна зарплата робітників усіх категорій становила 14,5 руб. на місяць [7, 332]. При цьому на харчі робітник витрачав 8,2 руб., на чай, цукор і тютюн 1,9 руб. Загалом витрати робітника на продовольство та освітлення становили 10,1 руб. Витрати сімейних робітників становили в середньому 13,5 руб. на невелику сім'ю з трьох чоловік і 20,8 руб. на велику сім'ю розміром 5–6 чоловік [7, 320]. У робітників, що мали одну дитину, або несімейних, профіцит бюджету становив 3,10 руб. Загальний висновок статистиків: «деяким [робітникам] заробітної плати вистачає лише на прогудування себе та родини, а також на покупку інструментів, а заробіток інших не покриває навіть цих вкрай обмежених витрат» [7, 321].

Згідно розрахунків фабричного інспектора Катеринославської губернії Серафима Аксьонова, наприкінці XIX ст. при середній зарплаті робітника 30 руб. на місяць квартира для сімейного робітника коштувала 3–6 руб. (без харчування). Робітники без сім'ї могли зекономити на житлі — жити в бараках, що надавались компанією або безкоштовно, або за умовну плату 0,5 руб. у місяць за ліжко. Іншим варіантом було квартирування кімнати. Вартість квартири із повним харчуванням становила 10–11 руб. на місяць [14]. Отже, при середній зарплаті близько 30 руб. робітнику мало вистачати зарплати. Але це за умови повної зайнятості та відсутності простоїв та захворювань.

Лев Ліберман у 1901 р. вивчив бюджети 1200 робітників Кальміусько-Богодучівської копальні Олексіївського гірничопромислового товариства. Результати його дослідження показали, що реальний дохід робітника становив 23,17 руб. при умові, що робітник не хворів і не прогулював. Витрати на харчі, алкоголь і тютюн сягали 9,33 руб., додаткові 3 руб. робітник витрачав на одяг та ще 3 руб. йшли на дрібні витрати [1, 40–41]. Таким чином, профіцит бюджету вуглекопа становив 7,84 руб. Проте це розрахунки на одного робітника. Згідно розрахунків Лібермана, на сім'ю з двох дорослих та двох дітей на харчування та одяг потрібно було витратити 37 руб. на місяць [1, 42]. Це означає, що якщо робітник із типовою зарплатою був єдиним годувальником у сім'ї, то його доходів на всіх не вистачало.

Обчислення бюджету робітника вугільної промисловості Донбасу, здійснене Петром Фомініним за різними даними початку XX ст., пропонують більш песимістичну картину. П. Фомінін визначив реальний середній заробіток шахтаря у 20–23 руб. на місяць. Витрати робітника на харчування, одяг, взуття та різні дрібні витрати — у 16 руб. Отже, профіцит бюджету робітника-одинака міг

складати близько 4–5 руб. на місяць [22, 189]. Ці підрахунки приводять П. Фоміна до очевидного висновку, що робітнику-одинаку заробітної плати могло бути достатньо, але сімейному робітнику із дружиною та двома дітьми її було замало.

1910 р. епідемічний лікар Н. М. Черемухін обстежував умови життя 141 робітника Риковських рудників, що розташовувались неподалік Юзівки. Його порахунки показали, що середній місячний заробіток вуглекопа становив 20 руб., а витрати на базові потреби сягали 12–15 руб. [23, 4]. Це означає, що стандартного заробітку вистачало для покриття базових витрат однієї особи.

Таким чином, усі обстеження бюджетів робітників вугільної промисловості Донбасу кінця XIX – поч. XX ст. при певній варіації цифр показують, що при умові повної зайнятості середнього заробітку мало вистачати на одного робітника, але було замало для покриття витрат сім'ї. Крім того, робітник, що обзаводився родиною, мав переїжджати з дешевого барачного житла у дорожчу найману квартиру. Подолати дефіцит сімейного бюджету можна було тільки заробітками інших членів родини. Але можливості роботи для жінок в шахтарських поселеннях були дуже обмеженими, до того ж нормативи оплати праці жінок та підлітків були на 30–50% нижче, порівняно із оплатою праці дорослих чоловіків. Тому, для покриття дефіциту, сім'ї шахтарів приймали квартирантів та столовників. За різними оцінками, у 1910-ті роки від 37% до 60% шахтарських сімей Донбасу мали квартирантів [22, 147].

Більшу частину доходів робітники витрачали на харчування і житло. Обстеження бюджетів робітників Санкт-Петербургу, Средська, Баку, Богородська та Києва поч. XX ст. показали, що витрати на харчування становили найголовнішу частину витрат сім'ї робітника, становлячи в середньому 50% бюджету сімейних та 38% несімейних робітників. Далі йшли витрати на житло – 18% та 11%; одяг та взуття – 15% та 12%; алкоголь та тютюн – 5% та 7%, культурні витрати 3% та 3%, допомога рідним – 2% та 19%, 8% та 9% бюджету сімейних та робітників-одинаків відповідно [21, 67–71]. Наведені вище дані бюджетних обстежень робітників вугільної промисловості показують, що ця категорія робітників витрачали на їжу від 40% до 70% заробітної плати, у сімейних робітників частка витрат на їжу могла бути ще вищою.

Висновки

Таким чином, доходи робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на поч. XX ст. мали складну структуру. Основу доходу становила заробітна плата, приплати натурою, а також приробіток за

понаднормову роботу. Штрафи та інші відрахування із зарплати знижували дохід робітника. По співвідношенню до зарплат розміри й загальна сума сплачених робітниками штрафів були незначними. Робітники також робили пожертви на соціальні проекти, деякі робітники платили хабарі представникам нижчої адміністративної ланки.

Низка обстежень бюджетів робітників вугільної промисловості Донбасу кінця XIX – поч. XX ст. показують, що навіть при умові повної зайнятості, середнього заробітку вуглекопів мало вистачати на самого робітника, але було замало для покриття витрат його сім'ї. Подолати дефіцит сімейного бюджету можна було тільки заробітками інших членів родини. Поширеним способом покриття бюджетного дефіциту, що практикували робітничі сім'ї, був прийом квартирантів та столовників.

Витатки на фіксовані потреби, такі, як їжа, одяг та житло поглинали левову частку доходу неодружених робітників, а сімейні робітники витрачали на фізіологічні потреби майже весь дохід. Висока частка витрат на базові потреби у структурі бюджету означала, що більшість робітників мали обмежені можливості витрачати на культурні розваги, освіту, та інші нематеріальні потреби, а також заощаджувати гроші і планувати бюджет.

Література

1. Либман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса / Л. А. Либман – Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1926. – 193 с.
2. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – 266 с.
3. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. / Ю. И. Кирьянов Ю. И. – Москва: Наука, 1971. – 307 с.
4. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution, Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924 / T. H. Fiedgut– Princeton: Princeton University Press, 1994. – 544 p.
5. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901–1914 гг. / М-во торговли и пром-сти, Отд. пром-сти. – Петроград: Тип. В. Ф. Киришбаума, 1903–1915.
6. Розрахунковий табель робітників, які працюють на поверхні при Рутченківському руднику // Державний архів Донецької області. – Ф. 179. – Оп. 1. – Спр. 1, 2.
7. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд / Стат. отд. ние Екатеринослав. губ. земской управы – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 1092 с.
8. Бородин Л. И. «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России / Л. И. Бородин, Т. Я. Валетов, Ю. Б. Смирнова, И. В. Шильникова. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 535 с.
9. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах / Я. Т. Михайловский // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи. – С.-Петербург: Тип. И. А. Ефрона, 1896. – С. 465–492.

10. Сборник статистических сведений по Екатеринбургской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд. / Стат. отд-ние Екатеринбург. губ. земской управы — Екатеринбург: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. — 591 с.

11. Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне / И. А. Тиме // Горный журнал. — 1889. — Т. 1. — С. 217–348.

12. Поткина И. В. Джон Юз и Новороссийское акционерное общество / И. В. Поткина // Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. — Москва: РОССПЭН, 1997. — С. 305–320.

13. Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринбургской губернии в 1899–1900 годах / С. С. Аксенов // Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринбургской губернии на 1903 г. — Екатеринбург: Тип. губ. правления, 1903. — С. 127–166.

14. Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / В. М. Коробков — Харьков: изд. авт., 1901. — 444 с.

15. Балабанов М. С. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства / М. С. Балабанов — С.-Петербург: б. изд., 1909. — 264 с.

16. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 год. — Петроград: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. — 317 с.

17. Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий // Антология социально-экономической мысли в России: Дореволюц. период / Ред. А. И. Кравченко. — С.-Петербург: Рус. христ. гуманит. ин-т, 2000. — С. 744–779.

18. Гайдук В. А. Юз и Юзовка / В. А. Гайдук, В. Г. Ляшенко, В. И. Мозговой, И. П. Навка — Донецк: Кардинал, 2000. — 320 с.

19. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин — Прага: б.и., 1938. — 199 с.

20. Овсянников В. Довоенные бюджеты русских рабочих / В. Овсянников // Вопросы труда. — 1925. — № 10. — С. 55–70.

21. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Том 2: История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года / П. И. Фомин — Харьков: Изд-во Хозяйство Донбасса, 1924. — 204 с.

22. Черемухин Н. М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копей в пос. Юзовке / Н. М. Черемухин // Врачебно-санитарная хроника Екатеринбургской губернии. — 1910. — № 1. — С. 1–22.

работников. Малая доля переменных расходов означает, что рабочие имели ограниченные возможности тратить на культурные развлечения, и другие нематериальные потребности.

Ключевые слова: бюджеты рабочих, экономическое неравенство, Екатеринбургская губерния, Донбасс, индустриализация.

Kulikov V. A. Household Budget of Industrial Workers in Ekaterinoslav Province in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century — Article.

Summary: The paper analyses the structure of the household income and expenses of the mining and metallurgy workers in the Ekaterinoslav Province from 1885 to 1914. It demonstrates that the income of an unqualified worker was enough to supply his basic needs, however, it was not enough to cover the expenses of the entire family. Most of the household expenses went to physiological needs such as food and housing.

Keywords: household budget, economic inequality, Ekaterinoslav Province, industrialization, Donbas.

Куликов В. А. Доходы и расходы рабочих металлургической и угольной промышленности Екатеринбургской губернии в конце XIX — начале XX вв. — Статья.

Аннотация: проанализирована структура доходов и расходов работников металлургической и угольной промышленности Екатеринбургской губернии в 1885–1914 гг. Сделан вывод, что даже при условии полной занятости среднего заработка неквалифицированного рабочего хватало на самого работника, но было мало для покрытия расходов семьи. Преодолеть дефицит семейного бюджета можно было только заработками других членов семьи. Расходы на физиологические потребности поглощали львиную долю дохода